

models for acting in accordance with them. The paper shows conservatives overcoming the axiological contradictions between individual and social, objective and subjective features of values. Conservative thinkers find the foundation of values in the sphere out of history as well as the historical factors. Modern conservatism is in search of the basis uniting the values of community and the values of individuals. The problem of values formation is viewed by conservatism in most cases as the problem of their implementation in the result of different social institutes activities. The educational role of the state as well as non-state institutes – family, church, national culture – is appreciated. Conservatism is devoid of illusions as for the possibility to end the conflicts of values in society. It leads to rather pessimistic vision of nowadays events and our nearby future.

Key words: politics, value, conservatism, individual, society, objective, subjective.

УДК 172.15(091)

С. В. Сторожук

НАЦІОНАЛІЗМ: ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

У статті розглядаються основні підходи до інтерпретації націоналізму. З цією метою авторка розкриває етимологічні витоки слова «націоналізм», акцентуючи увагу на його змістовному спорідненні з народолюбством та патріотизмом, та висвітлює філософські засади пануючих сьогоднішніх підходів до його оцінки. На цьому тлі підкреслюється, що методологічні складнощі визначення націоналізму обумовлені багатоманітністю його соціокультурних виявів – він розглядається і як ідеологія, як політичний рух, і як духовна настанова, і як політичне кредо тощо. Чільна увага у статті приділяється аналізу соціокультурних витоків націоналізму – дистанціюючись від економічного редуccionізму, підкреслюється правомірність конструктивістського підходу. В рамках останнього націоналізм розглядається як свідомо сконструйований політичною елітою феномен. Показово, що конструктивістські інтенції тлумачення націоналізму тісно співвідносяться з традиціоналістським (зокрема, переніалістським) підходом. Поряд з іншим, аналізуються історичні витоки й соціокультурні умови розповсюдження ідей націоналізму, а також причини виникнення його авторитарних та реакційних форм.

Ключові слова: націоналізм, нація, патріотизм, авторитаризм, традиція, інструменталізм.

Постановка проблеми. Сьогодні Україна переживає один з найтяжчих періодів своєї історії. Національний підйом, що спостерігався на зламі 2013–2014 рр. різко змінився зневірою та занепадницьким настроєм. «Руїна» неначе крилатий Фенікс, чи не втретє повертається на українську землю, визначаючи її буття та тенденції подальшого розвитку. Дана обставина привертає увагу не тільки вітчизняних, але й зарубіжних політиків, політологів та суспільствознавців. Показово, що більшість з них вважає, що в основі сучасної політичної кризи в Україні лежить націоналізм. Подолавши його негативні тенденції, українці зможуть акцентувати увагу не тільки на економічних негараздах, але й розробити механізми розвитку демократії і громадянського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сформоване після Другої світової війни та громадянської війни в Югославії, загальне негативне ставлення до націоналізму у європейському суспільстві тісно співвідноситься з великою кількістю наукових праць присвячених його вивченню. В цьому контексті варто згадати роботи таких відомих дослідників націоналізму як П. Альтер, П. Брасс, Р. Брубейкер, А. Валіцький, Е. Гелнер, Л. Грінфелд, К. Дойч, Г. Кон, У. Коннор, О. Лемберг, Дж. Пламенац, Е. Сміт, Е. Хобсбаум, Т. Шідер та багато ін. Усі згадані мислителі приділили багато уваги змісту, особливостям розвитку і причинам спалаху націоналізму в різних регіонах світу. Слід підкреслити, що їхні праці не мають оціночного забарвлення; вони спрямовані дати лише узагальнену теоретичну схему розвитку націоналізму. Як наслідок, роботи згаданих дослідників є важливим теоретичним джерелом вивчення націоналізму, однак досить часто вони далекі від його конкретно-історичних виявів. Як виключення, можна згадати лише працю Дж. Армстронга «Український націоналізм. Факти і дослідження», російськомовний переклад якої був опублікований у Москві у 2008 р.; україномовного видання цієї роботи немає до нашого часу.

Другу велику групу дослідницької літератури націоналізму становлять праці російських вчених. Найбільш плідні дослідження цього питання запропонували К. Гаджиева, Д. Гудименко, С. Городнікова, В. Ільїн, М. Малахов, М. Мнацаканян, А. Сахаров, В. Тишков, В. Шнірельман та ін. Крім того, в Росії публікується велика кількість хрестоматій націоналізму та перекладів праць провідних світових фахівців. Показово, що більшість цих досліджень також позбавлені оціночних характеристик і висвітлюють економічні, політичні й соціальні умови розвитку націоналізму. Поряд з вказаним, російські дослідники значну увагу приділяють вивченню сучасних етнополітичних конфліктів.

Що стосується України, то тут тема націоналізму вважається застарілою та безперспективною. А відтак наукових праць присвячених його вивченню не так багато. В цьому контексті варто згадати роботи О. Багана, В. Лісового, О. Гриніва, Я. Грицака, І. Загребельного, Г. Касьнова, В. Крисаченка, О. Проценка, В. Рога, Б. Харахаша та ін. Безперечно, праці цих вчених є вагомим внеском у вивчення українського націоналізму, однак вони не дають можливості побачити всю його багатогранність і виявити перспективи розвитку не тільки в сучасній Україні, але у європейському та неєвропейському світі. Поза увагою українських дослідників залишається й вивчення світоглядних та історичних засновків спалаху сучасних регіональних конфліктів і причини підтримки у відносно етнічно однорідному українському суспільстві сепаратистських гасел.

Мета статті. Цілком очевидно, що окреме наукове дослідження не може відповісти на причини «Руїни», громадянського розколу українського суспільства чи поширення сепаратистських та націоналістичних гасел. Разом з тим, воно може стати важливим теоретичним підґрунтям подальших наукових розвідок цього питання. Дистанціюючись від спроби виявити причини розвитку націоналізму в сучасному світі, *метою даної статті* є вияв багатогранності націоналізму як світоглядної настанови та ідеології.

Виклад основного матеріалу. Слово «націоналізм» походить від латинських слів «natus», «nata», які означали «рідний син», «рідна дочка». Згодом змістовне навантаження його видозмінюється й воно починає позначати природний політичний порядок, до складу якого входять спільноти родичів, людей одного і того ж роду. Тобто, буквально слово «націоналізм» означало народолюбство (Volksliebe), його змістовне навантаження стало своєрідним доповненням змісту слова «патріотизм», адже з любов'ю до Батьківщини межує любов народу до самого себе [4]. Практично аж до кінця XVIII ст. слово «націоналізм» у літературній мові було мало вживаним. В науковий обіг його ввів у 1774 р. Й. Гердер. Від нього йде ліберальна традиція тлумачення націоналізму. Практично одночасно з Й. Гердером, слово «націоналізм» використовує у своїх працях і німецький раціоналіст та масон А. Вайсхаупт. Показово, що засновник ілюмінатів дав прямо протилежну гердерівській оцінку націоналізму, вбачаючи в ньому загрозу людському прогресу.

Загалом від поч. XIX ст. термін «націоналізм» починає широко використовуватися й, що важливо, тлумачиться в цей час досить широко – націоналізмом називають всі негативні та позитивні явища, які відбуваються в етнічних спільнотах. Полярні оцінки та багатоманітність емпіричних проявів призвели до формування відмінних, а часом і полярних, оцінок та наукових інтерпретацій націоналізму. Так, наприклад, один з найавторитетніших його дослідників Г. Кон стверджував, що «націоналізм – це політичне кредо», в свою чергу, П. Альтер вважає його «політичною силою», а К. Дойч визначає як «духовну структуру». Дещо більш розлоге визначення дає О. Лемберг, який під націоналізмом розглядає «систему уявлень, цінностей та норм – образ світу і суспільства – яка забезпечує великій суспільній групі усвідомлення своєї цілісності і приписує цій цілісності особливу цінність: інакше кажучи вона об'єднує велику суспільну групу та виокремлює її з оточення» [9, р. 16]. Запропоноване О. Лембергом визначення націоналізму як світоглядної настанови згодом доповнив Т. Шідер, який вважав, що націоналізм є особливою ідеологією, яка «завжди має на увазі націю, а не суспільну групу, зорієнтовану тільки релігійно або соціально» [Цит. за: 1, с. 88].

Навіть оглядове звернення до запропонованих світовою інтелектуальною думкою дефініцій націоналізму дає підстави стверджувати, що це «надзвичайно складне і важке для визначення явище» [3, с. 89]. Націоналізм не має власної теорії, загальних постулатів, класиків й існує не як загальний конструкт, а виключно як термін, що використовується для позначення націоналізмів різних народів, країн і навіть окремих соціально-політичних угруповань. Націоналізм може бути і демократичний і авторитарний, спрямований у майбутнє і орієнтований у минуле, соціалістичний або реакційний, він може бути складником імперіалізму та антиімперіалізму. Поряд з іншим відрізняється націоналізм і великою приваблюючою силою для мільйонів людей і навіть спонукає їх жертвувати всім, включаючи своє життя. «Отож, – підкреслює П. Альтер, – націоналізм, що його настільки різні течії можуть так легко використовувати як своє гасло та виправдання, очевидно, приховує в собі крайні протилежності й суперечності. Він може означати як звільнення, так і гноблення; він, очевидно, може містити в собі як позитивні можливості, так і загрози» [1, с. 86].

Як бачимо, поняття «націоналізм» як концептуальна модель є вкрай невизначеним і туманним: з одного боку, воно неначе асоціюється з патріотизмом і національною свідомістю, а з другого – з фашизмом і антиіндивідуалізмом. Націоналізм може набирати настільки різних форм та «національних» різновидів, що можна навіть засумніватися, що в кожному випадку ми маємо справу з одним і тим же явищем. Саме тому, зрозуміти конкретно-історичні та регіональні його вияви можна лише крізь призму історичних і соціокультурних обставин.

Незважаючи на відсутність узагальненого підходу до тлумачення змісту та пояснення соціокультурних відмінностей виявлення націоналізму, Н. Еберкромбі переконаний, що попри всі емпіричні складнощі, націоналізм все ж має кілька спільних рис. По-перше, він завжди вимагає, щоб уряди, як і вся інша політична та культурна еліта, мали ту ж саму етнічну приналежність, що й підвладна більшість; аналогічно, і культурний націоналізм прагнучи зберегти або відновити національну спадщину, готує підґрунтя для політичного націоналізму, домагаючись самовизначення і політичного верховенства. По-друге, цілком очевидним фактом є те, що поширенню націоналістичної ідеології сприяє модерний розвиток системи масової комунікації. По-третє, націоналістична ідеологія найбільш приваблива для підкорених класів, оскільки забезпечує для них захист від експлуатації інонаціональними групами, як наслідок, зміст ідеології найчастіше розробляється маргінальними інтелектуалами. По-четверте, в ХХ ст. націоналізм асоціюється з деколонізацією та економічним розвитком національних спільнот третього світу та боротьбою за регіональну рівність в капіталістичних суспільствах [Див.: 7, с. 105-106].

Багатогранність соціокультурних виявів націоналізму значно ускладнює вивчення історичних витоків та закономірностей розвитку націоналізму у Європі та світі. В той час як американські дослідники Г. Кон та К. Дойч доводять, що націоналізм (в тому числі й розвиток націй) є закономірним наслідком тих соціальних, економічних, політичних і культурних змін, що сприяли становленню й розвитку індустріальних суспільств, У. Коннор застерігає вчених від економічного редукаціонізму. На думку вченого, таке складне й багатогранне явище як націоналізм не можна пояснити за допомогою лише економічних факторів. Націоналізм, на думку У. Коннора, в основі своїй є явищем психологічним і нерациональним. Причому, вчений уточнює, що почуття національної солідарності не ірраціональне, а просто знаходиться «по інший бік розуму» [9, р. 202].

Дещо іншу позицію висловлюють з приводу виникнення націоналізму представники конструктивізму та інструменталізму (Б. Андерсон, П. Брасс, Е. Гелнер, Е. Хобсбаум, В. Тишков та ін.). На їх думку, нації та націоналізм постають в результаті свідомої й цілеспрямованої діяльності правлячих груп (якщо мова йде про державний націоналізм), або етнічних еліт, які прагнуть отримати владу. Досить яскраво ця точка зору представлена у роботі Е. Хобсбаума «Винайдена традиція», де він прямо й однозначно вказує на те, що нація, націоналізм та національна держава – це результати соціальної інженерії. Причому

вчений підкреслює, що не варто зважати на те, що «нації з усім їх громіздким спорядженням, завжди претендують на щось прямо протилежне новизні і штучності», чи вірити, що «корінням своїми вони йдуть у глибоке минуле і є людськими спільнотами настільки «природними», що для їх визначення достатньо простого самоствердження» [6, с. 60]. Нація формується на основі винайденої відносно недавно історії, літературної мови, модернізованих і трансформованих елементів культури тощо.

Причиною ж винайдення традиції, на думку представників конструктивістського підходу, виступає нерівномірний розвиток капіталізму між європейським центром і периферією (Т. Нейрн). Внаслідок цього, провінційні інтелектуали та буржуа, які не здатні успішно конкурувати на ринку праці з представниками домінуючої групи, винаходять націоналізм і, заручившись підтримкою своїх одноплемінників, забезпечують собі особливу і надійну соціальну нішу. Іншими словами, конструктивісти (інструменталісти) розглядають націоналізм не як даність, а як соціальну конструкцію, спрямовану якомога повніше задовольнити економічні та політичні потреби правлячої верхівки (А. Коен, П. Брасс) [8].

Варто визнати, що аргументи інструменталістів (конструктивістів) можна підтвердити конкретними прикладами з історії національних рухів багатьох країн. У більшості випадків, зародженню нації передувала поява творів історичного і культурологічного характеру, збірників фольклору, літературних творів, явно націлених на пробудження серед народу патріотичних і національних почуттів й усвідомлення власної гідності. Ця тенденція досить чітко виявилася на українських теренах поч. ХІХ ст. Як відомо, представники харківського етнографічного гуртка приклали чимало зусиль для формування ідеї культурної відрубності українського народу. І лише згодом, свідомість культурної окремішності, унікальності стала підставою для політизації національних вимог і зародження націоналізму як інтелектуального руху та світоглядної настанови.

Незважаючи на те, що аргументи інструменталістів можна підтвердити багатьма історичними прикладами, все ж вони поки що не можуть пояснити, чому в схожих чи навіть ідентичних умовах далеко не завжди з'являються націоналістичні проекти, і чому в одних випадках вони призводять до виникнення масових національних рухів, а в інших – або зовсім не знаходять відгуку серед основної маси населення, або викликають позитивну реакцію через століття.

Досить однозначну і аргументовану відповідь на це питання знаходимо у К. Дойча. Він переконує, що націоналізм сприймається тоді, коли починає занепадати традиція. Тобто, для розповсюдження націоналізму необхідно, щоб сформувалися відповідні соціокультурні умови – відбувся перехід від натурального господарства та місцевої ізоляції до модерних технологій і практик. У міру зростання впливу засобів масової інформації, використання грошей, розвитку торгівлі з чужинцями, поступове поширення грамотності, несільськогосподарських занять, грошової оплати праці, урбанізації, виникнення груп інтересів, голосування та інших форм політичної участі. Все ці зміни, на думку К. Дойча, переміщують частину людської поведінки з сектора, в якому «переважає статична або малорухлива традиція, в сферу індивідуальних рішень і потенційного громадського регулювання» [2, с. 114]. Показово, що соціальна мобілізація руйнує не тільки традицію, але й сприяє формуванню нестійкої сфери розподілу багатьох цінностей – грошей, влади, політичних можливостей тощо. В процесі індивідуалізації індивіди змушені покладатися вже не на консенсус та традицію, а лише на себе, на спільну мову, кваліфікацію і культуру, які повинні допомогти їм орієнтуватися в нових місцях, в незнайомих або невизначених видах роботи і життя, в контактах з чужаками як партнерами в системі стрімко зростаючого поділу праці. Соціально мобілізоване суспільство, зазначає К. Дойч, не тільки політизоване, але й дуже сприйнятливий до винайдених культурною і політичною елітою та поширених засобами масової інформації націоналістичних ідей.

Загалом погоджуючись з аргументами К. Дойча, все ж вважаємо за необхідне підкреслити, що націоналізм завжди націлений на «захист національних інтересів, спільним

знаменником яких є забезпечення оптимальних умов для існування нації (незалежно від того, що розглядається під цим терміном – спільнота громадян, етнічна чи будь-яка інша компактно розселена група)» [5, с. 102]. Зважаючи на це, в націоналістичних програмах різних соціально-політичних сегментів можливі суттєві розбіжності у розумінні національних пріоритетів, що й породжує докорінно відмінні типи націоналізму – від ліберально-демократичного до войовничо-радикального (аж до нацизму).

Фактично, націоналізм в кожному соціокультурному середовищі завжди представлений у вигляді кількох течій, що відображають відмінні комплекси інтересів різних прошарків населення. Адже, незважаючи на те, що у програмних документах зазвичай формулюють національні завдання у всіх сферах суспільного життя: економічній, соціальній, культурній, в реальності пріоритет віддається якомусь одному – тому, що може забезпечити національний консенсус. Що стосується колоніальних і залежних країн, то їхній націоналізм найчастіше ототожнюється з визвольним рухом, а після досягнення незалежності використовується як синонім патріотизму.

Всі зроблені зауваження вкрай важливі для пояснення національного підйому в сучасній Україні. Аналогічно до національного піднесення у XIX ст., мобілізація навколо ідей націоналізму відбувалася знизу вгору (І. Лисяк-Рудницький), а відповідно національний консенсус забезпечували соціальні гасла. Небажання влади їх реалізувати призводила не тільки до ситуативних перероджень традиційно ліберального українського націоналізму в радикальний, але й до формування чітко вираженої бінарної опозиції «влада/народ» (Г. Еллінек). Показово, що такі ситуації характерні переважно для домодерних та колоніально залежних країн й яскраво засвідчують і демонструють неспівмірність основних тенденцій політичного розвитку України з такими загальноцивілізаційними цінностями як свобода, рівність і демократія.

Висновок. Націоналізм – це багатогранне явище. В різних історичних та соціокультурних умовах він проявляється по-різному – і як інтелектуальна та духовна настанова, і як ідеологія, і як політичний рух тощо. Сам по собі націоналізм не несе нічого негативного та антигуманного, однак у випадках, коли, з одного боку, його використовують лідери з метою зайняти свою соціальну та політичну нішу (як наприклад, це відбулося у нацистській Німеччині чи фашистській Італії), або коли більш широкі соціальні вимоги не задовольняються правлячою верхівкою, він може перерости у радикальний рух.

Список використаної літератури

1. Альтер П. Націоналізм: проблема визначення / П. Альтер // Націоналізм: [антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий; літ.ред. Л. Білик]. – [2-ге вид. перероб. і доп.]. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 85–89.
2. Дойч К. Нация и мир / К. Дойч // Этнос и политика: Хрестоматия [Авт.-сост. А. А. Прусаускас]. – М.: УРАО, 2000. – С.111–115.
3. Каменка Ю. Політичний націоналізм: еволюція ідеї / Ю. Каменка // Націоналізм: [антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий; літ. ред. Л. Білик]. – [2-ге вид. перероб. і доп.]. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 89–104.
4. Оберлерхер Р. Национализм и демократия [Электронный ресурс] / Р. Оберлерхер // Русское самосознание. Философско-исторический журнал. – СПб, 2008. – № 7. – Режим доступа: <http://russamos.narod.ru/07-13.htm>
5. Прусаускас А. Многоликий национализм / А. Прусаускас // Этнос и политика: Хрестоматия [Авт.-сост. А. А. Прусаускас]. – М.: УРАО, 2000. – С.101–04.
6. Хобсбаум Э. Изобретение традиции / Э. Хобсбаум // Вестник Евразии. – М., 2000. – № 1 – С. 47–62.
7. Эберкромби Н. Национализм / Н. Эберкромби, С. Хилл, Б. Тернер // Этнос и политика: Хрестоматия [Авт.-сост. А. А. Прусаускас]. – М.: УРАО, 2000. – С. 104–107.
8. Brass P. Elite group, symbol manipulation and ethnic identity among the Muslims of South Asia / P. Brass // David Taylor, Malcolm Yapp. Political identity in South Asia. – Curzon Press, Humanities Press in London, Atlantic Highlands, NJ, 1979. – 266 p.
9. Connor W. Ethno-Nationalism: The Quest for Understanding / W. Connor. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993. – 248 p.
10. Lemberg E. Nationalismus / E. Lemberg. – Reinbek, 1964. – V.2. – 52 s.

Одержано редакцією 02.08.2014
 Прийнято до публікації 21.08.2014

Анотація. Сторожук С. В. Націоналізм: проблема определения и интерпретации.

В статье рассматриваются основные подходы к интерпретации национализма. С этой целью автор раскрывает этимологические истоки слова «национализм», акцентируя внимание на его содержательном родстве с народолюбием и патриотизмом, и освещает философские основания господствующих сегодня полярных подходов к его оценке. На этом фоне подчеркивается, что методологические сложности определения национализма обусловлены многообразием его социокультурных проявлений – он рассматривается и как идеология, и как политическое движение, и как духовная установка, и как политическое кредо и т.д. Главное внимание в статье уделяется анализу социокультурных истоков национализма – дистанцируясь от экономического редукционизма, в статье подчеркивается правомерность конструктивистского подхода. В рамках последнего национализм рассматривается как сознательно сконструированный политической элитой феномен. Показательно, что конструктивистские интенции толкования национализма тесно соотносятся с традиционалистским (в частности, перениалистским) подходом. Среди прочего, анализируются исторические истоки и социокультурные условия распространения идей национализма, а также причины возникновения его авторитарных и реакционных форм.

Ключевые слова: национализм, нация, патриотизм, авторитаризм, традиция.

Summary. Storozhuk S. V. Nationalism: problem of definition and interpretation.

The article reviews the main approaches to the interpretation of nationalism. To this end, the author reveals the etymological origins of the word «nationalism», focusing attention on its meaningful relationship with care for the people and patriotism, and highlights the philosophical principles of prevailing today polar approaches to its assessment. On this background, it is stressed that the methodological difficulties of defining nationalism are caused by the diversity of its social and cultural expressions – it is regarded as an ideology, as a political movement, as a spiritual guidance and as a political credo etc. In the article special attention is paid to the analysis of social and cultural origins of nationalism, so by distancing from economic reductionism the legitimacy of constructivist approach is emphasized. In the frame of the latter nationalism is reviewed as phenomenon consciously constructed by political elite. It is demonstrated that the intentions of constructivist interpretation of nationalism are closely correlated with the traditionalist (especially, perennialist) approach. Among other things, the historical origins and socio-cultural conditions of widespread of ideas of nationalism and the causes of appearance its authoritarian and reactionary forms are analyzed.

Key words: nationalism, nation, patriotism, authoritarianism, tradition, instrumentalism.

УДК: 321.01

В. С. Даценко

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ І ПРИНЦИПИ ЛІБЕРАЛІЗМУ В ТВОРЧОСТІ Б. КІСТЯКІВСЬКОГО

У статті аналізується одна з найважливіших сторін соціально-політичної концепції українського філософа, правознавця і соціолога початку ХХ ст. Богдана Кістяківського – поєднання його ліберальних принципів і національних переконань. Виявлено, що український мислитель спирався на концепцію природних прав людини і принципи нормативно-ціннісного підходу до суспільства, що розвивались філософією неокантіанства. Він виділяв ідеальний план буття суспільства, який утворюють цінності і норми, котрі слугують орієнтирами для людей в їх суспільному житті. Основою лібералізму є визнання політичних і правових цінностей і норм, які забезпечують вільний розвиток особистості. Засобом реалізації цих норм є правова держава, яку Б. Кістяківський розумів як здійснення людської солідарності. Суб'єктом нормотворення він вважав культурну громадськість, яка має національний характер і надає нормам і цінностям національної форми. У статті робиться висновок про визнання Б. Кістяківським необхідності підтримки державою розвитку національної культури. Адже загальнолюдські норми моралі, права, пізнання, художньої творчості, на його думку, повно і невимушено реалізуються лише в національних культурних формах. Такий висновок дає змогу змодельювати два бачення Б. Кістяківським проблеми національної державності – ідеальне і конкретно-історичне.

Ключові слова: цінність, норма, права людини, лібералізм, держава, національна культура, національна держава.